

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆԱՐԻՆԵ ՀԵՔԵՔՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՆՇԱՆԱԿՈՂ ՇՐՋԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շրջասությունը հաղորդակցական մակարդակում բառափոխակերպման եղանակներին է, երբ հիմնական նշանակությունը դրսևորվում է նոր անվանման միջոցով, այն է՝ առավել ընդգծված հարանշանակային արժեք ունեցող երկրորդային անվանումով:

Լեզվաբանության մեջ շրջասություն տերմինի մեկնաբանությունները բավական բազմազան են. դա պայմանավորված է երևույթի միասնական ըմբռնման և սահմանման բացակայությամբ: Շրջասություն հասկացության ծավալն ու բովանդակությունը տարբեր կերպ են ներկայացվում լեզվաբանության և գրականագիտության մեջ:

Լեզվաբանական գրականության մեջ շրջասությունը հիմնականում բնորոշվում է որպես *նկարագրական արտահայտություն* կամ *բառակապակցություն*: Այսպես, շրջասությունն «արտահայտություն է, որը մեկ այլ արտահայտության կամ բառի իմաստի նկարագրական հաղորդումն է»¹, «արտահայտություն է, որը մեկ ուրիշ արտահայտության կամ բառի իմաստի նկարագրական, ծավալուն հաղորդումն է»², «նկարագրական՝ բառակապակցական անվանում (բնութագրություն) է՝ բուն մենաբառ անվանման փոխարեն (կամ նրան զուգահեռ)»³, «դարձվածք է կամ բառակապակցություն, որ նկարագրական կերպով բնութագրում է առարկան կամ երևույթը նրան ուղղակի անվանելու փոխարեն»⁴, «երևույթների, առարկաների նկարագրական բնութագրումն ուղղակի անվանման փոխարեն, սովորական բառերի փոխարինումը նկարագրական արտահայտություններով»⁵ և այլն⁶: Կա նաև այսպիսի մոտեցում. «Շրջասությունները շրջուն արտահայտություններ են, բառեր կամ կապակցություններ, որոնցով առարկան կամ գործողությունը անուղղակիորեն ենք անվանում»⁷:

Գրականագիտական գրականության մեջ առաջին հերթին շեշտվում է շրջասության ոճական-արտահայտչական արժեքը. այն ներկայացվում է որպես *ոճական հնար*

¹ *Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.*, Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1985.

² Словарь русского языка. М., 1987.

³ *Պետրոսյան Հ. Զ.*, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 509:

⁴ *Ջահուկյան Գ., Խղիթյան Ֆ.*, Հայոց լեզու. ոճաբանություն, դասագիրք 9-րդ դասարանի համար, Ե., 1998, էջ

⁵ *Խղիթյան Ֆ.*, Ոճաբանական բառարան, Եր., 2000:

⁶ Շրջասության հեղինակույթը և անձիշտ սահմանումներ էլ կան, օրինակ՝ «Շրջասությունը նախադասության այն փոխակերպումն է (ընդգծումը մերն է - Ն.Ն.), որն առաջանում է միևնույն բովանդակությունը ավելի ծավալուն, ընդարձակ լեզվական միջոցներով, երբեմն էլ նկարագրորեն արտահայտելու պատճառով, որն արվում է ասածն ավելի հետաքրքրական, կարևոր, պատշաճ դարձնելու կամ հեզնելու (կեղծ կարևորություն տալու) համար» (*Պ. Պողոսյան*, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք 2-րդ, Եր., 1991):

⁷ *Պ. Բեդիդյան*, Հայերեն շրջասությունների բառարան, Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 5:

կամ *դարձույթ*. «ոճական հնար, որի էությունը որևէ բառի կամ բառակապակցության փոխարինումն է խոսքի նկարագրական դարձվածքով»⁸, «գեղարվեստական խոսքի արտահայտչական միջոցներից մեկը: Առարկան կամ անձնավորությունն ուղղակի անվանելու փոխարեն նշվում է միայն նրանց այս կամ այն էական կողմը, հատկանիշը...»⁹, «դարձույթներից մեկը...»¹⁰ և այլն:

Ինչպես նկատում ենք, առաջին դեպքում ընդգծվում է շրջասության հարաբերակցությունը (լեզվի) խոսքի միավորներին՝ բառակապակցություններին և արտահայտություններին, երկրորդ դեպքում շեշտը դրվում է շրջասության՝ իբրև արտահայտչամիջոցի վրա: Սակայն մի բան ակնհայտ է. չնայած բերված սահմանումներում շեշտվում են տարբեր իրողություններ, սակայն ընդհանուրն այն է, որ շրջասությունը դիտվում է իբրև բաղադրյալ անվանողական միավոր, որը կարող է հանդես գալ նաև ոճական գործառնությամբ՝ որպես պատկերավորման միջոց:

Ելնելով վերոնշյալից՝ շրջասությունները կարող են ուսումնասիրվել տարբեր տեսանկյուններից՝ իմաստաբանական, կառուցվածքային, արտահայտչական, ծագումնաբանական, մշակութաբանական և այլն:

Ծագումնաբանական առումով շրջասությունները կապվում են այլաբանությունների և մեղմասությունների¹¹ հետ, որոնց գործածությունը պայմանավորված է անձի հոգեբանական առանձնահատկություններով և վարվելակերպի կանոններով: Ա. Պոտեբնյայի կարծիքով՝ նշված բանադարձումների առաջացումը կապվում է բառարգելման (տաբու) հետ, որի հետևանքով սնոտիապաշտական, դիցաբանական, ավանդական, հասարակական և այլ արգելքների պատճառով առանձին բառեր փոխարինվել են այլաբանություններով կամ մեղմասություններով (գեղասություններով): Կարելի է ասել, որ շրջասությունները այլաբանություններից և մեղմասություններից են առաջացել՝ հանրորեն կոպիտ, անպատշաճ ու գռեհիկ համարվող բառերը և արտահայտությունները փոխարինելով առավել մեղմ ու վայելուչ ձևերով, ոճականորեն չեզոք բառերը՝ խիստ ընդգծված վերամբարձ կառույցներով¹²:

Շրջասությունները լինում են՝ 1) կայունացած, ընդհանուր գործածություն ունեցող (հմմտ., օրինակ, *հողմադացների ասպետ* (Դոն Քիշոտ), *Ալբիոնի երկիր* (Անգլիա), *կաշվե ձեռնոց* (բոնցքամարտ) և այլն¹³) և 2) հեղինակային (անհատական), որոնց իմաստը բացահայտվում է խոսքաշարում: Մեր կարծիքով, այս տեսակը ներառում է այնպիսի շրջասություններ, որոնք հատկանիշի չափազանց մեծ ընդհանրականության պատճառով իմաստային որոշակիություն են ձեռք բերում միայն խոսքաշարում (օր.՝ Մոցարտին բնութագրող *լուսաշող հանձար* շրջասությունը (ՊԲ, էջ 126) կարող է հաջողությամբ վերագրվել արվեստի կամ մշակույթի որևէ այլ գործչի: Մինչդեռ նույնը չես ասի *Չայքորգի ծաղիկ* (ՊԲ, էջ 103) շրջասության մասին): Նշենք, սակայն, որ հաճախ նույնիսկ կայունացած շրջասությունները խոսքաշարա-

⁸ *Квятковский А.*, Поэтический словарь. М., 1966.

⁹ *Ջրբաշյան Էր., Մախչանյան Հ.*, Գրականագիտական բառարան, Եր., 1980:

¹⁰ Словарь литературных терминов. М., 1974.

¹¹ Կարծիք կա, որ սրանք շրջասությունների տարատեսակներ են: Տե՛ս *Видлак С.*, Проблемы эвфемизма на фоне теории языкового поля: Этимология. М., 1967. *Хазарев Т. Г., Шириня Л. С.*, Русская риторика. Ростов-на-Дону, 1999, стр. 280.

¹² Տե՛ս *Потебня А. А.*, Мысль и язык. Киев, 1993, стр. 280.

¹³ Այս և հաջորդ օրինակները քաղել ենք Պ. Բեդիրյանի նշված բառարանից:

յին կամ ժամանակային կախվածություն (սահմանափակություն) են ունենում: Մա պայմանավորված է նրանով, որ՝ **ա)** շրջասությունները հաճախ այս կամ այն առարկան կամ անհատին անվանելու համար ստեղծվելով՝ կարող են հետագայում գործածվել համանման հատկանիշներ ունեցող ուրիշների համար ևս¹⁴ (այստեղ առկա է ժամանակի գործոնը. հմմտ., օրինակ, *երկաթե տիկին*¹⁵ (Մարգարեթ Թեթչեր և Մադլեն Օլբրայթ), *ամենայն հայոց սոխակ* (Հայկանուշ Դանիելյան և Լուսինե Չաքարյան)¹⁶), **բ)** միևնույն հատկանիշով կարող են բնութագրվել տարբեր անձինք կամ առարկաներ (օրինակ՝ *Աֆրիկայի մարգարիտ* (Քենիա և Ուգանդա), *սափրած գլուխներ* (նեոֆաշիստներ և կալանավորներ) և այլն), և միայն խոսքաշարը կարող է որոշակիություն հաղորդել շրջասությանը:

Ոճական տեսանկյունից շրջասությունները լինում են *պատկերավոր* և *ոչ պատկերավոր*¹⁷: Առաջինները հիմնված են փոխաբերության վրա (ինչպես, օրինակ, *Ավարայրի բլրու* (Եղիշե), *Սկյուտարի սոխակ* (Պ. Դուրյան), *հայ օպերայի հայր* (Տ. Չուխաջյան), *հայ երգի Մեսրոպ Մաշտոց* (Կոմիտաս), *Հոմերոսի լեզու* (հունարեն), *կենդանիների արքա* (առյուծ) և այլն), իսկ երկրորդներն ուղղակի անվանողական կապակցություններ են, որոնցում բառերը գործածված են իրենց ուղիղ իմաստներով (օրինակ՝ *հայկական օպերային արվեստի հիմնադիր* (Տ. Չուխաջյան), *հայ նոր գրականության հիմնադիր* (Խ. Աբովյան), *միջնադարյան խազերի վերծանող* (Կոմիտաս) և այլն¹⁸): Անհատական (հեղինակային) շրջասությունները միշտ պատկերավոր են և գեղագիտական մեծ լիցք ունեն, մինչդեռ «լեզվական, հաճախ ոչ պատկերավոր շրջասությունները խոսքում ոչ թե գեղագիտական, այլ իմաստային գործառույթ ունեն և օգնում են միտքն ավելի ճշգրիտ արտահայտելու, նկարագրվող առարկայի այս կամ այն հատկանիշն ընդգծելու»¹⁹:

Անառարկելի է շրջասությունների մշակութաբանական արժեքը. նրանք հաճախ հիմնվում են այս կամ այն մշակույթի վրա՝ միաժամանակ հանդես գալով որպես այդ մշակույթի մասին տեղեկատվության կրող, նաև մշակույթները կապող օղակ: Մա վերաբերում է մասնավորապես անձնանիշ և տեղանիշ շրջասություններին: Հմմտ. օրինակ, *արյունոտ սուլթան* (Սուլթան Համիդ Երկրորդ), *Թորգոմի տուն* (Հայաստան), *Ազատության կղզի* (Կուբա), *Գեղամա/Գեղարքունյաց գեղեցկուհի* (Սևանա լիճ), *Մերձավոր Արևելքի Փարիզ* (Բեյրութ), *մայրիների երկիր* (Լիբանան), *բժշկության հայր* (Հիպոկրատ), *հայ Արիստոտել* (Դավիթ Անհաղթ), *Արևելքի Հոմերոս* (Ֆիրդուսի), *արվեստների հայրենիք* (Իտալիա), *հազար ու մեկ եկեղեցիների քաղաք* (Անի) և

¹⁴ Տե՛ս **Պ. Քեդիրյան**, նշվ. աշխ., էջ 5:

¹⁵ Նման կազմությունները հաճախ որոշիչ լրացումներով են կոնկրետանում. հմմտ., օրինակ, *վրաց քաղաքականության երկաթե տիկին* (Ն. Բուրջանաձե), *Ուկրաինայի երկաթե տիկին* (Յու. Տիմոշենկո) և այլն:

¹⁶ Խոսքաշարից դուրս շփոթություն կարող է առաջանալ նաև այն դեպքում, երբ այս կամ այն շրջասությունը, նույն գլխաբառն ունենալով, կարող է մեկ ուրիշի տարբերակային ձևը թվալ: Այս դեպքում, անշուշտ, պատասխանը խոսքաշարը կարող է տալ: Հմմտ. *Հայաստանի (հայ ժողովրդի, հայրենի) սոխակ* (Գոհար Գասպարյան):

¹⁷ Այս դասակարգումը հիմնված է շրջասությունների լայն ըմբռնման վրա: Նեղ իմաստով՝ շրջասություններ են համարվում միայն պատկերավոր կապակցությունները:

¹⁸ Այս օրինակները քաղված են Հայկական սովետական հանրագիտարանից:

¹⁹ *Розенталь Д. Э., Голуб У. Б.*, Секреты стилистики. М., 2004, стр. 106.

այլն:

Մասնավորապես անձանիշ շրջասություններն արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում պատմական տարբեր դարաշրջանների ականավոր գործիչների մասին՝ տալով նրանց գործունեության գնահատականը, այս կամ այն հատկանշական կողմը, կենսագրական տեղեկություններ և այլն՝ միաժամանակ որոշակի պատկերացում ստեղծելով տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական, քաղաքական, գիտական ու մշակութային կյանքի մասին:

Անձանիշ շրջասությունները նաև ոճական-արտահայտչական հզոր միջոց են, որոնք ոչ միայն նպաստում են խոսքաշարում կրկնություններից խուսափելուն, այլ նաև լեզվի հումանիշային միջոցների ոճական պաշարի հարստացմանը, խոսողի կամ գրողի ստեղծագործական հնարավորությունների և լեզվական ճաշակի բացահայտմանը:

Բազմաթիվ շրջասություններ են կազմվել հայ երևելի գործիչների անունների փոխարեն: Դրանց մեջ առանձին խումբ են կազմում *Մեսրոպ Մաշտոց* նշանակող շրջասություններն ու շրջասական արժեք ունեցող կառույցները:

Մաշտոցին անվանող շրջասությունները հիմնականում հեղինակային (անհատական) են²⁰: Ինչպես այլ շրջասությունների դեպքում, այս պարագայում էլ էական չէ, թե ո՞վ է այս կամ այն շրջասության հեղինակը. ստեղծվելով իբրև խոսքային միավորներ՝ շրջասությունները կարող են ժամանակի ընթացքում կորցնել այդ «կարգավիճակը»՝ վերածվելով լեզվական կայուն միավորների: Հեղինակային (անհատական) շրջասության դեպքում կարևորն այն է, թե որքանով դիպուկ կամ հաջողված է այն և որքանով անկախ է խոսքաշարից, այսինքն՝ որքանով ներունակ է կայունանալու:

Անձ անվանող յուրաքանչյուր շրջասություն յուրատեսակ մակդիր է, յուրահատուկ բնութագիր, որը զուգորդությունների կամ համադրությունների միջոցով բացահայտում է տվյալ անձին բնորոշ այս կամ այն ցայտուն հատկանիշը: Ըստ այդմ էլ նույն անձին շրջասական տարբեր բնութագրումներ կարող են տրվել:

Հայկական սովետական հանրագիտարանում Մեսրոպ Մաշտոցը ներկայացված է որպես «հայկական գրի ստեղծող և հայ ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության սկզբնավորող...», հայ գրչության, հայագիր (հայկական) դպրոցի հիմնադիր և հայերենի առաջին ուսուցիչ, լուսավորիչ, մշակութային հասարակական գործիչ, քրիստոնեության քարոզիչ»²¹ և Հայ Առաքելական Եկեղեցու²² վարդապետ:

Մաշտոցին վերաբերող շրջասական կառույցներում էլ նա բնութագրվում է որպես՝

ա) հայ գրերի ստեղծող, գրականության ու գրչության սկզբնավորող

Մեսրոպ Մաշտոցին այս հատկանիշով բնութագրող ուղղակի՝ ոչ պատկերավոր կապակցություններ են, օրինակ, *հայ գրերի ստեղծող* (ՊՍ, էջ 165), *հայ նշանագրերի գյուտարար* (ն. տ., էջ 166) և այլն: Կայուն շրջասություններ կարող են դիտվել *հայոց գրի հայր* (ՌԳ, էջ 146), *հայոց տառերի սկզբնահայր* (ՌԳ, էջ 133) կապակցություններ:

²⁰ Այսուհետև բերվող օրինակներն էլ կհուշեն, որ դրանք կարելի է անվանել նաև *բանաստեղծական շրջասություններ*:

²¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ.7, Եր., 1981, էջ 469:

²² Հայկական սովետական հանրագիտարանում անվանված է *Հայաստանի Եկեղեցի*: Տե՛ս ն. տ.:

ըն²³:

Պատկերավոր (կամ բանաստեղծական) շրջասություններից թերևս կայունանալու ներունակ են *գրի հսկա* (ՊԲ, էջ 74), *մեր գրերի գորավար* (Դու օձել ես փառքով, երգով ճոխ ցնծությամբ Մեր գրերի գորավարին՝ Մեծ Մաշտոցին (ՄՄ, էջ 158)), *հայոց տառերի գորավար* (Մաշտոցը՝ գորավար, գորավար հայոց տառերի... (ԿԱ, էջ 47)), *մեր անգեն մեծ գորավար* (Դու մեր անգեն մեծ գորավար (ԼԴ, էջ 21)) կապակցությունները:

Մեր կարծիքով, դա պայմանավորված է շրջասական հիշյալ կապակցություններում մի կողմից *գիր* և *տառ* բառերի առկայությամբ, մյուս կողմից՝ *գորավար* բառի գործածությամբ: Առանձնապես ուշագրավ է վերջինիս գործածությունը Մաշտոցին՝ իբրև հայ գրերի ստեղծողի բնութագրելու համար: Սա թերևս պայմանավորված է գրերի գյուտի պատմական նշանակությամբ. հայոց տառերի գյուտը հայ ժողովրդին փրկեց ձուլվելու և կորստյան վտանգից, դա հայ ժողովրդի հաղթանակներից մեկն էր, և այդ «անարյուն ճակատամարտի հետ չի կարող համեմատվել մեր սպարապետների փառավոր հաղթանակներից և ոչ մեկը»²⁴: Սա է պատճառը, որ Մաշտոցը համեմատվում է անգեն գորավարի հետ, որը հաղթեց ոչ թե սրով, այլ գրով:

Հեղինակային դիպվածային շրջասություններ են՝ Ո՛վ *գերագանց մեր տառաստեղծ* (Աս., էջ 47), Դու *քո տառերով կառուցված տաճար* (ԼԴ, էջ 125), Դուն *բարբառի արարիչ*, Բանի իշխան... (Ս., էջ 186), Դուն անհպելի *մատենագիր մայր բարբառի* (Ս, էջ 182), Երկնատուր գրչի:

Այբուբենաձև շարժում մը գիտուն-Որմնադի՛ր ձկուն - Բաւեց, օ՛, բաւեց, Որ մագաղաթը շինվի լույս տաճար ու խորան *Բանի*: (ԺՀ, էջ 89):

Եթե առաջին չորս օրինակներում հուշող բաղադրիչներ կան (*տառեր*, *բարբառ*, *տառաստեղծ*), որոնց շնորհիվ այդ շրջասությունները հարաբերականորեն ավելի ընկալելի են դառնում, և թուլանում է նրանց կախվածությունը համատեքստից, ապա *ձկուն որմնադիր*-ը խիստ խոսքաշարային է:

բ) **հայերենի առաջին ուսուցիչ, ուսուցչապետ**

Մաշտոցին անվանող շրջասական կապակցությունների մեջ նրան այս կողմով բնորոշող կառույցները թերևս ամենահաճախադեպն են, և սրանց մեջ ավելի շատ են կայունացած կամ կայունանալու ունակ միավորները: Օրինակ՝ Պ. Բեդիրյանի բառարանում արձանագրված *առաջին հայ ուսուցիչ*²⁵ (էջ 36), *հայերենի առաջին ուսուցիչ* (էջ 168), *ուսուցանող Հայոց աշխարհի* (էջ 286) կապակցությունների շարքը կարող է լրացվել հետևյալ շրջասություններով՝ *անդրանիկ դաստիարակ* (Ս., էջ 181), *ամենասուրբ ուսուցիչ* (Փառք *ամենասուրբ ուսուցչի* գործին... /Աս., էջ 6/), Ո՛վ *վեհ դպրապետ մշտնջենավոր* (Աս., էջ 23), *մեծ ուսուցչապետ* (Հայցելով բարեխոսություն-

²³ Վերջիններիս պատկերավորություն է հաղորդում *հայր/սկզբնահայր* բառի գործածությունը («հիմնադիր» իմաստով), որը բավական տարածված է շրջասություններում (հմմտ. *բժշկության հայր* = Հիպոկրատ, ողբերգության հայր = Էսքիլես, *գիտական կոմունիզմի հայր* = Կարլ Մարքս, *գիտական ֆանտաստիկայի հայր* = Ժյուլ Վեռն և այլն) և շրջասական կաղապարի²³ արժեք է ձեռք բերել (տե՛ս Պ. Բեդիրյան, նշվ. աշխ., էջ 7-8):

²⁴ *Պարույր Սևակ*, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Եր., 1974, էջ 166:

²⁵ Թերևս սրա շարադասական տարբերակ է *հայ առաջին ուսուցիչ* շրջասությունը (Ավանդները մշտապես՝ *հայ առաջին ուսուցչի* Շողագեղ են լույսով լի, ինչպես պայծառ արշալույս /ԿԱ, էջ 7/):

նր Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մաշտոց մեր Մեծ *Ուսուցչապետերի*²⁶, ոգեկոչելով անմահ հիշատակը հայ գրի և դպրության նվիրյալների, մեր գրական ժառանգությունը կերտողների, աղոթք ենք բարձրացնում առ Փրկիչ Տերը մեր... /Գարեգին Բ/, *սուրբ ուսուցչապետ* (Կարճ ժամանակ անցավ և *սուրբ ուսուցչապետի* աշակերտները այստեղ դարձան քաջահմուտ ուսուցիչներ և թարգմանիչներ /ՎՍ, էջ 41/, *(ամենայն) հայոց մեծ ուսուցչապետ*²⁷ (Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ կաթողիկոսն իր անդրանիկ ուխտագնացությունը կատարեց Օշական՝ *Հայոց մեծ ուսուցչապետ* Մեսրոպ Մաշտոցի շիրմին /ՔՀ, 2004, հոկտ., էջ 6/, ...այս սատր թանով ու օշարակով են Ամարասի միաբանները դիմավորել Եզնիկ եպիսկոպոսին և *ամենայն հայոց մեծ ուսուցչապետ* Մեսրոպ Մաշտոցին /ՎՍ, էջ 42/):

Վերջին օրինակներում բերված կապակցությունները թեև մակդրային կիրառություն ունեն, սակայն դրանից նրանց անվանողական արժեքը չի փոխվում: Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, անձնանիշ շրջասություններն անձը բնութագրում են որևէ հատկանիշով և սրանով շատ նման են մակդիրներին: Մյուս կողմից էլ՝ մեր քննության առարկա կառույցները նշված օրինակներում կարող էին նաև բացահայտյալի (կամ բացահայտչի) պաշտոնով հանդես գալ (հմտ. *ամենայն հայոց մեծ ուսուցչապետին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին*), կամ էլ այլ խոսքաշարերում տարբեր հոլովաձևներով գործածվել որպես երկրորդային անվանումներ:

գ) **հայ դպրության հիմնադիր և լուսավորիչ**

Այս շարքի կայուն միավորներից է *հայ դպրության հիմնադիր* (ՊՍ, էջ 166) ոչ պատկերավոր կապակցությունը:

Հեղինակային կամ բանաստեղծական շրջասություններ են՝ Դուրս *հայ դպրության անշրջանակ լուսամուտ* (Ս, էջ 181), *Մեր դպրության Արարատ լեռը*²⁸ (ԳԷ, էջ 413), Դուրս *կարապետ ու անդրանիկ՝ մեր դպրության* (Աս, էջ 11), *մեր մեծագույն լուսավորիչ* (ՍՁ, էջ 9), *Հայաստանի ու հայ ժողովրդի իսկական լուսավորիչ* (ԳԷ, էջ 426), *լուսի վարդապետ* (Ով սքանչելի *լուսի վարդապետ*, Ով դու տառապած բանի ուխտավոր (ՎԷ, էջ 48)) *կենաց լուսատու* (Դու լուսատու ես, *կենաց լուսատու* (ԼԴ, էջ 8)) և այլն²⁹:

Թվարկված օրինակների շարքում թերևս ամենահաջողվածն ու կայունանալու

²⁶Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը, որպես նույն գործի նվիրյալներ, հաճախ են միասին ներկայացվել և բնութագրվել, ինչպես՝ *երանելիներ* (Կոր, էջ 123), *երանելի հայրեր* (Կոր, էջ 105), *Եկեղեցու սյուներ* (Կորյուն, էջ 107) և այլն:

²⁷ Հմտ. *ամենայն* բաղադրիչով այլ շրջասությունների հետ, ինչպես՝ *ամենայն հայոց բանաստեղծ, ամենայն հայոց տխակ* և այլն, որոնք թերևս քանակային տարբերակներ են և կազմվել են *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս* բաղադրյալ անվան նմանողությամբ:

²⁸ Լեզվաբանական գրականության մեջ կա մի դիտարկում, որ շրջասությունները հաճախ գործածվում են որպես վերնագրեր: Այսպես, *Մեր քնարերգության Վահագնը* = Պ. Դուրյան (ՊՍ, էջ 156), *Գույների կախարհ վարպետը* = Մ. Սարյան (ՍՁ, էջ 184), *Մեր նորագույն պոեզիայի հիմնադիրը* = Հ. Հովհաննիսյան (ՍՁ, էջ 59), *Ռեալիզմի ռահվիրան* = Շիրվանզադե (ՍՁ, էջ 43, 45), *Մեր նոր լուսավորիչը* = Խ.Աբովյան (ՍՁ, էջ 23), *Երկու մեծ թիֆլիսեցիներ* = Սունդուկյան և Սայաթ-Նովա (ՀԹ, էջ 172), *Կովկասի մեծ որդեգիրը* = Լերմոնով (ՀԹ, էջ 220) և այլն:

²⁹ Վերջին երկու շրջասություններն այս խմբում ընդգրկվել են որոշ վերապահումով. նույն հաջողությամբ կարող էին ներկայացվել Մաշտոցին որպես քրիստոնեության քարոզի բնութագրող շրջասությունների շարքում: Այս մասին տե՛ս նաև 27-րդ ծանոթագրությունը: Նույնը կարելի է ասել նաև *վարդապետ* բառի մասին, որը կարող է ընկալվել թե՛ «կրոնավոր», թե՛ «ուսուցիչ» իմաստներով:

ներունակը *մեր դպրության Արարատ լեռը* շրջասությունն է: «Որևէ բանի ամենաբարձր կետ՝ մակարդակ, գագաթ» փոխաբերական իմաստով *Արարատ* անվան գործածությունը շատ դիպուկ և պատկերավոր է դարձնում այս կառույցը, մանավանդ որ գուգորդվում է նաև չարենցյան «Բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության» հայտնի ձևակերպմանը:

Մյուսները դիպվածային են, ընդ որում *մեր մեծագույն լուսավորիչ, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի իսկական լուսավորիչ* ոչ փոխաբերական կապակցությունները կարող են գործածվել նաև ուրիշների, ասենք՝ Գրիգոր Լուսավորչի, Խաչատուր Աբովյանի անունների փոխարեն:

դ) Թարգմանիչ և գիտնական

Նախորդների համեմատ՝ Մաշտոցին այս հատկանիշներով բնութագրող շրջասական կապակցությունները թվով ավելի քիչ են և հիմնականում դիպվածային (կայուն է միայն *մեր առաջին թարգմանիչ* (ՍՋ, էջ 9) ոչ փոխաբերական կապակցությունը): Օրինակ՝ *նսկեհոս գետ գիտության* (Ս, էջ 180), *Օշականեն մեզի հսկող Մտքի Աստված* (Ս, էջ 181), *Տեր գիտուն և հրաշամիտ* (ՊԽ, էջ 9), *ուսյալ գերագույն* (ԼԴ, էջ 126):

Կայունանալու ներունակ են թերևս միայն *թարգմանիչ Սուրբ գրոց* (ՊՍ, էջ 165) ուղղակի և *Եհովայի պատգամախոս մեծ Մատյանին Դուն սրբագիր թարգմանիչ* (Ս, էջ 181) պատկերավոր շրջասական կապակցությունները:

ե) քրիստոնեության քարոզիչ և վանական

Այս խմբի շրջասական կապակցությունների մեջ կայունացած միավորներ չկան: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ Մաշտոցն իր գործունեության այս կողմով ավելի քիչ է առանձնանում և հայ մշակույթի պատմության մեջ մնացել է առաջին հերթին իբրև հայկական գրի ստեղծող և հայերենի առաջին ուսուցիչ: Այդ պատճառով էլ *Քրիստոսի խաչակրոն վկա*³⁰ (Կոր., էջ 143), *Քրիստոսի ազնիվ խոսքին դուն տիրական տարածիչ* (Ս, էջ 180), Դուն *վեհիմաստ վանական և Աստծո բաժակ*³¹ (ն. տ.), *սուրբ վարդապետ* (ԿԱ, էջք 17, 47) շրջասական կապակցությունները, որ չափազանց ընդհանուր ձևակերպման պատճառով կարող են գործածվել նաև ուրիշների (առաքյալներ, քարոզիչներ, կրոնավորներ) անունների փոխարեն, խոսքաշարային կախվածություն ունեցող դիպվածային կառույցներ են: Ինչ վերաբերում է *Օշականի վեմական վարդապետ* (Ս, էջ 180), *Օշականին դուն անկորուստ կրոնական* (ն. տ., էջ 181) շրջասություններին, ապա սրանք էլ, անգամ *Օշական* տեղանվան շնորհիվ կոնկրետանալով, չեն դադարում դիպվածային լինելուց:

զ) Հայաստանյազ Առաքելական Եկեղեցու սուրբ

Մաշտոցին որպես սրբի ներկայացնող շրջասական կապակցություններն էլ սակավաթիվ են և որոշակիանում են միայն խոսքաշարում: Օրինակ՝ *Օշակա՛ն, Օշա-*

³⁰ Կարող է դիտվել իբրև *Քրիստոսի վկա* կապակցության քանակային տարբերակ: Այս մասին տե՛ս **Զ. Գյուրջիկյան**, Կրոնաեկեղեցական լեզվական միավորների քննություն, Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 41: Հմնտ. նաև *Քրիստոսի խաչակից, Քրիստոսի լծակից* կայուն կապակցությունների հետ. «շարականներում վերջին երկու կապակցությունները շրջասաբար գործածվում են առաքյալների համար» (ն. տ., էջ 40):

³¹ Հմնտ. *ընտրյալ անոթ*. «Գնա՛ դու, որովհետև նա ինձ համար ընտրյալ անոթ է՝ իմ անունը տանելու հեթանոսների, թագավորների և իսրայելացիների առաջ» (Գործք Թ 15, Աստուածաշունչ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994):

կա՛ն, *Մեծ Սրբի* վայր թաղման, Դու իմ հող սրբազան, Հավեժակա՛ն, հավերժակա՛ն □ (ՆՎ, էջ 356), ...Մաշտոցի մարմինը փոխադրեց տաճարի գերեզմանը: Եվ նրա Թաղիկ անունով աշակերտին... *երանության հասած Սրբի* համար սպասավոր կարգեցին ի փառս Աստծու (Կոր, էջ 143-145):

Նշվածներից բացի՝ շրջասություններ էլ կան, որոնք ընդգծում են Մաշտոցի գործի հարատևությունն ու անմահությունը, ինչպես՝ Դուն թոչող դարերն մեկզմեկու կամարող կամուրջ անգիծ (Ս, էջ 186), Դու կամուրջ՝ դրված դարերին կամար (ԼԴ, էջ 126): Նշված օրինակները ստեղծվել են պատկերային միևնույն հիմքով, և պատճառը թերևս *կամուրջ* հիմնաբառի գործածությունն է՝ իբրև անցյալը ապագային կապող խորհրդանիշի:

Հայ ժողովրդի կյանքում Մաշտոցի գործի նշանակությունն արժեքավորող շրջասություններում ընդգծվում է՝

ա) Մաշտոցի ազգապահպան դերը, օր.՝ Դու ազգն ազգ պահող ահեղ հրաման (ԼԴ, էջ 126), Դու ազգ կամարող ծիածան անքուն, (ԼԴ, էջ 127), Դու յոթնապարզն լեզվով փրկեցիր Քո հայոց լեզուն Որպես ազգապահ հզոր հայկազուն (ԼԴ, էջ 94), *Մեզ ափ հանող հույսի նավ* (ԼԴ, էջ 115), Դու Նոյը մեր (ԼԴ, էջ 52), Ով *Տարօնածին* հայոց մեծ փրկիչ (Աս, էջ 6),

բ) նրա ունեցած դերը քրիստոնեական հավատի տարածման և ամրապնդման գործում՝ Դո՛ւ՛ մեծ սերմնացան³², Դու՛ զինվոր լույսի, Դու՛ մեր ոգու հայր, Դու՛ Մեսրոպ Մաշտոց (ԱՊ, էջ 166), Դուն լույսի անիվ³³, դուն հավատքի հրավեր (Սիամ, էջ 86), Դու լուսեղեն մեր հավատի Աստվածամտ Արարատ (ԼԴ, էջ 22),

գ) Մաշտոցի գործի նշանակությունը հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքում՝ Ոսկեդարու աղամանդյա բանալի (Սիամ, էջ 181), Մտքի Փրկիչ, հույսի Հսկա (Սիամ, էջ 180), Դու փարոսներ պահող ափ (ԼԴ, էջ 20), մեր ոգու յարը Արարատ (ՌԳ, էջ 133) և այլն:

Մշակութաբանական տեսանկյունից հետաքրքրական են նաև *Մաշտոց* նշանակող այն շրջասությունները կամ շրջասական կառույցները, որոնք կենսագրական բնույթի որոշակի տեղեկություններ են պարունակում, ինչպես՝ *Օշականի անմահ մեռյալ (սուրբ ննջեցյալ)* (ՊԲ, էջ 298), *Օշականի անհո՛ւն մեռյալ* (Ս, էջ 180), *Օշականի մեջ անմահ հորեն մահացյալ* (ն. տ., էջ 181), *Տարօնածին հսկա՛ Մովսես* (ն. տ., էջ 182), *Տարօնածին հայոց մեծ փրկիչ* (Աս, էջ 6), *հացեկացցի դպիր* (ՊՍ, էջ 130), Եվ *գեղջուկ մի այր, որ գորական էր, սրի տիրապետ* (ՎԴ, էջ 48) և այլն:

Անդրադառնալով նշված շրջասությունների պատկերային կառուցվածքին՝ ասենք, որ շրջասության արտահայտչությունը և նրա պատկերավորությունը մեծապես պայմանավորված են նախ և առաջ ընտրված հիմնաբառերով: Վերևում արդեն խոսել ենք *գորավար, կամուրջ, Արարատ* բառերով կառուցված շրջասությունների

³² Հմմտ. աստվածաշնչյան *սերմ, սերմնացան* պատկեր-խորհրդանիշների հետ:

³³ *Լույսի զինվոր, լույսի անիվ* շրջասությունները կարող են Մաշտոցին թե՛ իբրև քրիստոնեության տարածողի, թե՛ իբրև լուսավորչի բնութագրող կապակցություններ ընկալվել: Պատճառը թերևս *լույս* բառի գործածությունն է, որով հաճախ բնութագրվում է Հիսուս Քրիստոս, օր.՝ «Հովհաննեսը, որ Աստծու կողմից ուղարկված մի մարդ էր, եկավ վկայություն տալու Լույսի մասին, որպեսզի նրա միջոցով ամեն մարդ հավատա: Ինքը Լույսը չէր, այլ մի վկա, որ եկել էր վկայելու Լույսի մասին» (Հովհ. Ա 6-8), «Հիսուսը դարձյալ իր խոսքն ուղղեց ժողովրդին՝ ասելով. -Ես եմ աշխարհի լույսը... « (Հովհ. Ը 12) և այլն (Աստվածաշունչ. Նոր Կտակարան Հիսուս Քրիստոսի, Աշխարհաբար նոր թարգմանություն, Եր., 2001):

մասին: Ավելացնենք, որ Մաշտոցին անվանող շրջասական կապակցություններում իբրև հիմնաբառ հանդես են գալիս ոչ միայն հասարակ, այլ նաև հատուկ անուններ, մասնավորապես անձնանուններ: Վերջիններս հետաքրքրական են նրանով, որ Մեսրոպ Մաշտոցին այս կամ այն հատկանիշով բնութագրում են այլ անձանց հետ անցկացված զուգահեռների միջոցով: Այսպես, Մաշտոցին *մեր Նոյ* շրջասությամբ անվանելով՝ հեղինակը հետևյալ զուգահեռն է անցկացնում. ինչպես որ Նոյն իր կառուցած տապանով փրկեց իրեն և իր ընտանիքը, այնպես էլ Մաշտոցն իր ստեղծած տառերով հայ ժողովրդին փրկեց կործանումից և դարձավ նրա հարատևության խորհրդանիշը: Նույնը վերաբերում է *Տարոնածին հսկա Մովսես* կապակցությանը: Ինչպես Մովսեսը Աստծու ժողովրդին դուրս բերեց Եգիպտոսից՝ ազատելով գերությունից, այնպես էլ Մաշտոցը հայ ժողովրդին ազատեց հոգևոր գերությունից և այլն:

Ամփոփելով *Մեսրոպ Մաշտոց* նշանակող շրջասությունների քննությունը՝ կարող ենք ասել, որ դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում բանաստեղծական շրջասությունները, որոնք գերազանցապես հիմնված են փոխաբերության վրա, քանի որ ստեղծվել են խոսքի պատկերավորությունն ու արտահայտչությունն ուժգնացնելու նպատակով: Դրանց մեջ կան պատկերային միևնույն հիմքով ստեղծված կապակցություններ, ինչպես՝ *գրերի գորավար, գորավար հայոց տառերի* և *աղավնու գորքի մեծ գորավար, Տարոնածին հսկա Մովսես* և *Տարոնածին մեր մեծ փրկիչ, ազգն ազգ պահող ահեղ հրաման* և *մեզ արթուն պահող միակ հրաման*, *մեր հավատի Աստվածամուտ Արարատ* և *մեր ոգու լյարդ Արարատ* և այլն: Մա թերևս բացատրվում է գրական ազդեցությամբ և կարող է նպաստել նման կամ տարբերակային շրջասությունների հետագա կայունացմանը: Դիպվածային կապակցություններից մի քանիսն էլ, ինչպես՝ *մեր դպրության Արարատ լեռ, Ոսկեդարի աղամանդյա բանալի* և այլն, ժամանակի ընթացքում կարող են կայունանալ խոսքաշարային թույլ կախվածության, Մաշտոցին տված խիստ բնորոշ և դիպուկ բնութագրի շնորհիվ:

Համեմատաբար սակավաթիվ են կայուն շրջասությունները, որոնք հիմնականում ուղղակի կապակցություններ են (օրինակ՝ *հայ գրերի ստեղծող, հայերենի առաջին ուսուցիչ, հայոց մեծ ուսուցչապետ, մեր դպրության հիմնադիր* և այլն):

Մշակութային տեսակետից՝ *Մաշտոց* նշանակող շրջասությունները բավական բազմազան են, քանի որ տեղեկություններ են պարունակում նրա կյանքի, գործունեության տարբեր կողմերի, հայ ժողովրդի կյանքում նրա ունեցած վիթխարի դերի վերաբերյալ:

Բերված շրջասությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ մեր ուսումնասիրության առարկա կապակցությունների գործածությունը թելադրվում է ասելիքի արտահայտչությունն ուժեղացնելու, հայ ժողովրդի կյանքում և նրա մշակույթի պատմության մեջ Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի դերն ու նշանակությունն ընդգծելու, նրա գործունեության գնահատականը պատկերավոր ձևով արտահայտելու՝ գրողի կամ խոսողի ձգտմամբ: Վստահաբար կարող ենք ասել, որ ժամանակի ընթացքում Մեսրոպ Մաշտոցին անվանող շրջասությունների շրջանակը կընդլայնվի այլ՝ ավելի նոր կապակցություններով:

Համառոտագրություններ

ԱՊ - **Անահիտ Պարսամյան**, Աստղականչ, Երևան, 1987:

Աս - **Ասողիկ**, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1991:

ԳԲ - Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (Էջմիածին, 2005, ԺԱ, էջ 140):

ԳԷ- **Գևորգ Էմին**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1986:

ԺՀ- **Ժագ Ս. Հակոբեան**, Հայատրոփ, Պեյրուֆ, 1970:

ԼԴ - **Լյուդվիգ Դուրյան**, Մաշտոց, Երևան, 1986:

ԿԱ - **Կարինե Արսենյան**, Մաշտոցապատում օջականյան, Երևան, 2006:

Կոր - **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1980:

ՀԹ - **Հովհաննես Թումանյան**, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1969:

ՆՎ - **Ներսես Վանական** (Ներսես արքեպս. Պոզապայան), Բանաստեղծություններ, Եր., 2006:

ՊԲ - **Պետրոս Բեդիրյան**, Հայերեն շրջասությունների բառարան, Ս. Էջմիածին, 2002:

ՊԻ - **Պատվական Խաչատրյան**, Ասք Մաշտոցի մասին, Երևան, 1982:

ՊՍ - **Պարույր Սևակ**, Երկերի ժողովածու, 6 հատորով, հ. 5, Երևան, 1974:

ՌԳ - **Ռևիկ Գրիգորյան**, Պատմություն հայոց գիրք պոեմների, Երևան, 2002:

ՍԶ - **Ստեփան Զորյան**, Երկերի ժողովածու, տասներկու հատորով, հ. 12, Երևան, 1990:

Ս - **Սիամանթո**, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երևան, 1979:

ՍՍ - **Սուրեն Մուրադյան**, Աշնանամուտի զանգեր, Երևան, 2006:

ՎԴ - **Վահագն Դավթյան**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1985:

ՎՍ - **Վանիկ Սանթրյան**, Մաշտոցի որդիները, Ս. Էջմիածին, 1995:

ՔՀ - Բրիստոնյա Հայաստան